

CYSTERSI POLSCY I LOSY ICH PATRIMONIUM DO CZASÓW WSPÓŁCZESNYCH Zarys problemu

Cystersi przybyli na ziemię polskie w okresie najdynamiczniejszego rozwoju tego zakonu w Europie, tj. w czasach przypadających na rządy papieża Eugeniusza III i jego duchowego mistrza św. Bernarda z Clairvaux¹.

Etapy kształtowania i przemiany sieci klasztornej cystersów na ziemiach polskich

Biorąc za punkt wyjścia daty fundacji opactw cysterskich, od średniowiecza do XVIII w., możemy wyróżnić trzy główne etapy powstawania klasztorów tej obserwacji na ziemiach polskich: 1. — druga połowa XII w. (od ok. 1140/1 — ok. 1186); 2. — XIII–XIII/XIV w. (tj. od ok. 1210, 1218 do ok. 1300); 3. — druga połowa XVII — początku XVIII w.

Od połowy XII do końca XIII w.² fundowano 26 klasztorów cy-

---

¹ Na temat przemian w monastycyzmie i zakonie cystersów zob. m. in. J. Kłoczowski, *Wspólnoty chrześcijańskie. Grupy życia wspólnego w chrześcijaństwie zachodnim od starożytności do XV w.*, Kraków 1964; Tenże, *Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich*, w: *Kościół w Polsce*, t. 1, Kraków 1966; *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1987; *Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1992 — tam dalsza literatura; na temat procesu fundacji zob. m. in. J. Zawadzka, *Proces fundowania opactw cysterskich w XII i XIII w.*, „Roczniki Humanistyczne” (dalej cyt. RH) 7: 1960 s. 121–150; A. M. Wyrwa, *Cystersi. Geneza, duchowość, organizacja życia w zakonie (do XV w.) i początki fundacji na ziemiach polskich. Zarys*, w: *Cystersi w Polsce w 850-lecie fundacji opactwa jędrzejowskiego*, red. D. Olszewski, Kielce 1990 s. 11–39.

² Opactwa powstałe do końca XIII w. omawiamy w obrębie granic Polski

sterskich linii męskiej. Rozlokowano je równomiernie we wszystkich historycznych dzielnicach Polski, tj. w Wielkopolsce, Małopolsce, Śląsku i na Pomorzu. W pierwszym okresie powstało 9 opactw: cztery w Małopolsce, dwa w Wielkopolsce i po jednym klasztorze na Pomorzu Zachodnim, Pomorzu Gdańskim i na Śląsku. W drugim etapie łącznie lokowano 17 opactw: dwa w Małopolsce, cztery w Wielkopolsce, pięć na Śląsku, trzy na Pomorzu Zachodnim oraz po jednym na Pomorzu Gdańskim, na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej³. Największa liczba klasztorów powstała w latach siedemdziesiątych XII w. (5 opactw) oraz w latach trzydziestych i osiemdziesiątych XIII w. (po 4 klasztory)⁴.

Średniowieczne klasztory cysterskie na ziemiach polskich wywodzą się z dwóch linii filiacyjnych, tj. Clairvaux i Morimondy. Za pośrednictwem Clairvaux powstały trzy klasztory na Pomorzu Zachodnim – Kołbacz, Mironice, Bierzwnik i jeden na Pomorzu Gdańskim – Oliwa. Opactwa te stanowią ok. 1,12% wszystkich filii (bezpośrednich i pośrednich) tej linii do końca XV w. Pozostałe klasztory były bezpośrednimi i pośrednimi filiami Morimondy. Fundowano je w Małopolsce, Wielkopolsce, Śląsku oraz jedno na Pomorzu Zachodnim – Bukowo Morskie i jedno na Pomorzu Gdańskim – Pelplin⁵. Filie bezpośrednie tej linii były fundowane tylko w Małopolsce. Stanowi to 1/7 wszystkich filii w tej kategorii. Łącznie za pośrednictwem Morimondy (filiacje bezpośrednie i pośrednie) na ziemiach polskich powstały 22 klasztory, co stanowi ok. 10,3% domów zakonnych lokowanych do końca XV w. w linii morimondzkiej na terenie Europy⁶.

Po okresie średniowiecza przez ok. 375 lat nie fundowano w Pol-

po 1945 r.; w naszych rozważaniach uwzględniamy też klasztory, które w momencie lokacji wchodziły w skład ziem polskich, a w wyniku delimitacji politycznych Rzeczypospolitej, Śląska, Pomorza znalazły się w różnych okresach, m. in. w wyniku lenn, unii, traktatów itp., poza granicami Polski.

³ Szerzej na ten temat zob. m. in. A. M. Wyrwa, *Rozprzestrzenianie się cystersów w Europie zachodniej i na ziemiach polskich*, w: *Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy*, Poznań 1992 s. 25–54; zob. również inne prace tegoż.

⁴ *Tamże*, tam dalsza literatura.

⁵ Dwa klasztory Pelplin i Bukowo Morskie – należą do linii morimondzkiej, zostały filiiowane przez klasztor w Doberanie; weryfikujemy tu podane omyłkowo wcześniej w druku dane, w: A. M. Wyrwa, *Rozprzestrzenianie się cystersów*, m. in. s. 32 i 52.

⁶ Przyjmujemy tu za 100% liczbę ok. 730 opactw powstałych w Europie do końca XV w.; zob. m. in. na ten temat A. M. Wyrwa, *Rozprzestrzenianie się cystersów*, s. 32–39, szczególnie przypis 25.

sce klasztorów cysterskich. Niewielki wzrost zainteresowania tym zakonem nastąpił w drugiej połowie XVII i w początkach XVIII w.

W zmienionych warunkach geopolitycznych i kulturowych, powstały wówczas trzy kolejne klasztory cysterskie linii męskiej, wszystkie na wschodnich terytoriach Rzeczypospolitej.

W 1675 r. Eustachy Tyszkiewicz fundował na Litwie opactwo w Wistyczach (Monasterium Visticense, diecezja łucka, od 1819 wileńska), jako filię Wąchocka. W 1710 r. powołano do życia przeorat w Olizarowym Stawie (Monasterium Clairfontis, fundowano go w posiadłościach klasztoru wistycznego, od ok. 1738 podlegał klasztorowi w Oliwie i Pelplinie) – fundacja Jana Komorowskiego, a w roku 1711 przeorat w Kimbarówce (alias Sambor – Vallis Umbrosa, diecezja wileńska, od 1819 mińska) – fundacja Zygmunta Szuszy⁷. Klasztory te powstały przy udziale fundatorów świeckich.

Wraz ze zmianami politycznymi, w różnych okresach, poszczególne klasztory znalazły się poza terytorium Królestwa Polskiego, a potem odrodzonej Rzeczypospolitej.

Klasztory lokowane na Pomorzu Zachodnim i na Śląsku pozostawały poza obrębem państwa polskiego do 1945 r. – klasztory zachodniopomorskie od ok. lat osiemdziesiątych XII w. (ich kasata w pocz. XVI w.)⁸, a klasztory śląskie od ok. poł. XIV w.⁹ W po-

⁷ Na temat opactw fundowanych w trzecim etapie zob. m. in. M. Gozdawa (J. M. Giżycki), *Kimbarówka*, „Kwartalnik Litewski”, nr 1, t. 4, Petersburg 1910; E. Tyszkiewicz, *Wiadomość historyczna o zgromadzeniach i fundacjach męskich i żeńskich rzymskokatolickich klasztorów w diecezji wileńskiej*, „Teki Wileńska”, Wilno 1858; W. Sułkowski (X. Y. Z.), *Karta z dziejów Kościoła katolickiego w Rosyi, Biskupstwo mińskie*, Kraków 1899; P. P. Gach, *Popowstaniowa kasata klasztorów w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w 1832 r.*, RH t. 28: 1980 z. 2; Tenże, *Cystersi i cysterki na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej oraz na Śląsku w latach 1772–1914*, w: *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce*, s. 515–543; *Zakony męskie w Polsce w 1772 r.*, red. L. Bieńkowski, J. Kłoczowski, Z. Sułowski, t. 1, Lublin 1972 – tam dalsze wskazówki bibliograficzne i źródła.

⁸ Na temat klasztorów fundowanych na Pomorzu Zachodnim (na terytorium Nowej Marchii) zob. m. in. H. Hoogeweg, *Die Stifter und Kloster der Provinz Pommern*, Bd. 1, Stettin 1924; E. Rymar, *Cystersi na terytorium Nowej Marchii przed i w trakcie jej tworzenia oraz ich stosunki z margrabią brandenburskimi z dynastii askańskiej*, w: *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce*, s. 193–210; B. Popielas-Szultka, *Z badań nad dobrami ziemskimi i strukturą społeczno-gospodarczą w dobie sekularyzacji*, w: *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce*, s. 69–85.

⁹ Klasztory śląskie do reformacji rozwijały się w obrębie państwa czeskiego, a następnie monarchii Habsburgów i Prus; na temat klasztorów śląskich zob. m. in. H. Gröger, *Schlesisches Klosterbuch*, w: „Jahrbuch der Schlesischen

dobnej sytuacji, od roku 1308 do pokoju toruńskiego w 1466 r. znalazły się klasztory Pomorza Gdańskiego¹⁰.

Obok przesunięć spowodowanych delimitacjami politycznymi granic, na przełomie XIV i w początkach XV w. niektóre klasztory zmieniły swoje pierwotne siedziby, przenosząc się w nowe miejsca lokacji. Translokowano wówczas klasztory z Łekna do Wągrowca, z Zemska do Bledzewa i z Wielenia do Przemętu¹¹.

Schizma w Kościele, która wybuchła pod koniec XIV w., spowodowała załamanie się dotychczasowych struktur organizacyjnych w zakonie. Nastąpiło wówczas m. in. rozluźnienie powiązań filiacyjnych, które z kolei przyczyniły się do stopniowego tworzenia prowincji cysterskich. Papięstwo dążyło do tworzenia obediencji papieskich według krajów, a nie jak dotychczas według filiacji zakonnych. Proces ten pogłębił się w wieku XV rozwijając się intensywnie w wieku XVI¹². Ramy prawne prowincja polska cystersów uzyskała w 1580 r.¹³ Dodatkowe trudności w życiu cystersów polskich spowodowała komenda¹⁴.

Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau" t. 21–22: 1980–1981.

¹⁰ S. Kujot, *Opactwo pelplińskie*, Pelplin 1875; J. Ciemnołowski, J. St. Pasierb, *Pelplin*, Wrocław 1978; P. Oliński, *Źródła do dziejów opactwa cysterskiego w Pelplinie w średniowieczu*, Toruń 1990 (mps w UMK w Toruniu); K. Dąbrowski, *Opactwo cystersów w Oliwie od XII do XVI w.*, Gdańsk 1975; J. Wenta, *Dziejopisarstwo w klasztorze cysterskim w Oliwie na tle porównawczym*, Gdańsk-Oliwa 1990.

¹¹ Zob. na ten temat A. M. Wyrwa, *Uwagi o przyczynach translokacji wielkopolskich klasztorów cysterskich w XIV–XV w.*, w: *Mente et litteris. O kulturze i społeczeństwie wieków średnich*, Poznań 1984 s. 239–246; Tenże, *Rozprzestrzenianie się cystersów*, s. 52–53; Tenże, *Informacje źródłowe i historia badań stanowiska nr 3 w Łeknie od translokacji do początku stacjonarnych badań wykopaliskowych*, w: *Studia i materiały do dziejów Pałuk*, red. A. M. Wyrwa, t. 1, Poznań 1989 s. 105–120.

¹² J. Kłoczowski, *Prowincja polska cystersów w świetle akt kapituł generalnych tego zakonu z XV w.*, w: *Polska w świecie. Szkice z dziejów kultury polskiej*, Warszawa 1972 s. 179–198; na temat rozluźnienia w klasztorach polskich zob. m. in. J. Seyda, *Zagadnienie reformy zakonów w Polsce w połowie XVI w.*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 13: 1966 z. 4 s. 103–118.

¹³ Zob. m. in. Statuta reformacji klasztorów świętego zakonu cistercijskiego postanowione roku pańskiego 1580 przez wielebnego w Chrystusie pana oycę Edmunda od Krzyża za rozkazaniem Przewielebnego Ojca Adama Trebnica opata oliwskiego, komisarza Generalnego Zakonu Cistercijskiego (...) przez brata Mateusza Siłickiego tegoż zakonu w klasztorze Andrzejowskim profesora (...) przetłumaczone i opisane: przed Bożym Narodzeniem Roku Pańskiego [1621], rps w Bibliotece Uniwersytetu Wrocławskiego, sygn. IV Q 184.

¹⁴ Na temat komendy zob. m. in. J. Ostrowski, *La commande en Pologne et le concordat de Wschowa en 1737*, w: *La Pologne au VIIe Congrès International des Sciences Historiques*, t. 2, Varsovie 1933 s. 175–191.

Struktury organizacyjne zakonu stworzone po 1580 r. zostały całkowicie zniszczone w wyniku rozbiorów Polski (1772, 1793, 1795). Rozbita i zdecentralizowana została wówczas prowincja polska cystersów i poszczególne opactwa, które do niej należały¹⁵. Klasztory te znalazły się w obrębie terytorium zarządzanego przez poszczególnych zaborców. Do pierwszej dekady XIX w. (tj. 1807–1809) klasztory w: Oliwie, Pelplinie, Koronowie, Wągrowcu, Bledzewie, Obrze, Paradyżu, Łądzie i Przemęcie, oraz wszystkie klasztory na Śląsku, tj.: Lubiąż, Henryków, Krzeszów, Kamieniec Ząbkowicki, Rudy, i Jemielnica, a także klasztory małopolskie: Sulejów, Jędrzejów, Wąchock, Koprzywnica znalazły się pod zaborem pruskim. W zaborze rosyjskim zaś: Kimbarówka, Wistycze i Olizarowy Staw.

W latach 1807, 1809, 1815, 1846 nastąpiła zmiana przynależności do poszczególnych zaborów. Klasztory w Łądzie i Koronowie należące od 1807 r. do zaboru pruskiego, w 1815 r. znalazły się w obrębie Księstwa Warszawskiego, a potem w Królestwie Kongresowym – zabór rosyjski. Sulejów, Jędrzejów, Wąchock, Koprzywnica od 1795 do 1809 r. były w zaborze pruskim, w latach 1809–1815 w Księstwie Warszawskim, a następnie w Królestwie Kongresowym – zabór rosyjski. Klasztory śląskie pozostawały pod zaborem pruskim. Szczyrzyc i Mogiła od 1809–1815 r. znalazły się w Księstwie Warszawskim, od 1815–1846 r. w Rzeczypospolitej Krakowskiej – zabór austriacki.

Najtragiczniejsze skutki w dziejach zakonu cystersów na naszych ziemiach przyniosły kasaty. Najwcześniej przeprowadzono ją na Śląsku. Edykt kasacyjny wydał Fryderyk Wilhelm III 30 października 1810 r. Skasowano wówczas wszystkie opactwa przy stanie liczebnym 216 zakonników. Zakonnicy zostali poddani jurysdykcji biskupa wrocławskiego i skierowani do obsługi parafii i kaplic.

Na pozostałych terytoriach zaboru pruskiego kasaty dokonano w dwóch etapach: 1819–1831 i 1834–1836. Działania te motywowano względami politycznymi, narodowościowymi i ekonomicznymi. Przyczyniło się to m. in. do likwidacji nowicjatów i stopniowego upadku klasztorów. Opactwo w Pelplinie zlikwidowano 2 kwietnia 1823 r. przy stanie liczebnym 16 zakonników. Klasztor w Oliwie uległ kasacji na podstawie dekretu z 31 marca 1829 r., likwidacja opactwa nastąpiła 1 października 1831 r.

¹⁵ Do prowincji polskiej cystersów należały od 1580 r. opactwa: Wągrowiec, Koronowo, Oliwa, Pelplin, Bledzew, Przemęt, Obra, Paradyż, Łąd, Sulejów, Jędrzejów, Koprzywnica, Szczyrzyc i Mogiła oraz będące pod jurysdykcją zakonu klasztory żeńskie (cysterki) w: Chełmnie, Ołoboku, Owińskach, Żarnowcu i Toruniu. Klasztory śląskie należały do innej prowincji.

Groźba kasat w zaborze rosyjskim około 1803 r. spowodowała próbę połączenia funkcjonujących tu klasztorów benedyktyńskich, cysterckich (Wistycze, Kimbarówka, Olizarowy Staw i Kimbarówka – cysterki) oraz kamedułów i kartuzów we wspólną kongregację benedyktyńsko – cystersko – kamedulską¹⁶. Nie ustrzegło ich to jednak przed kasatą.

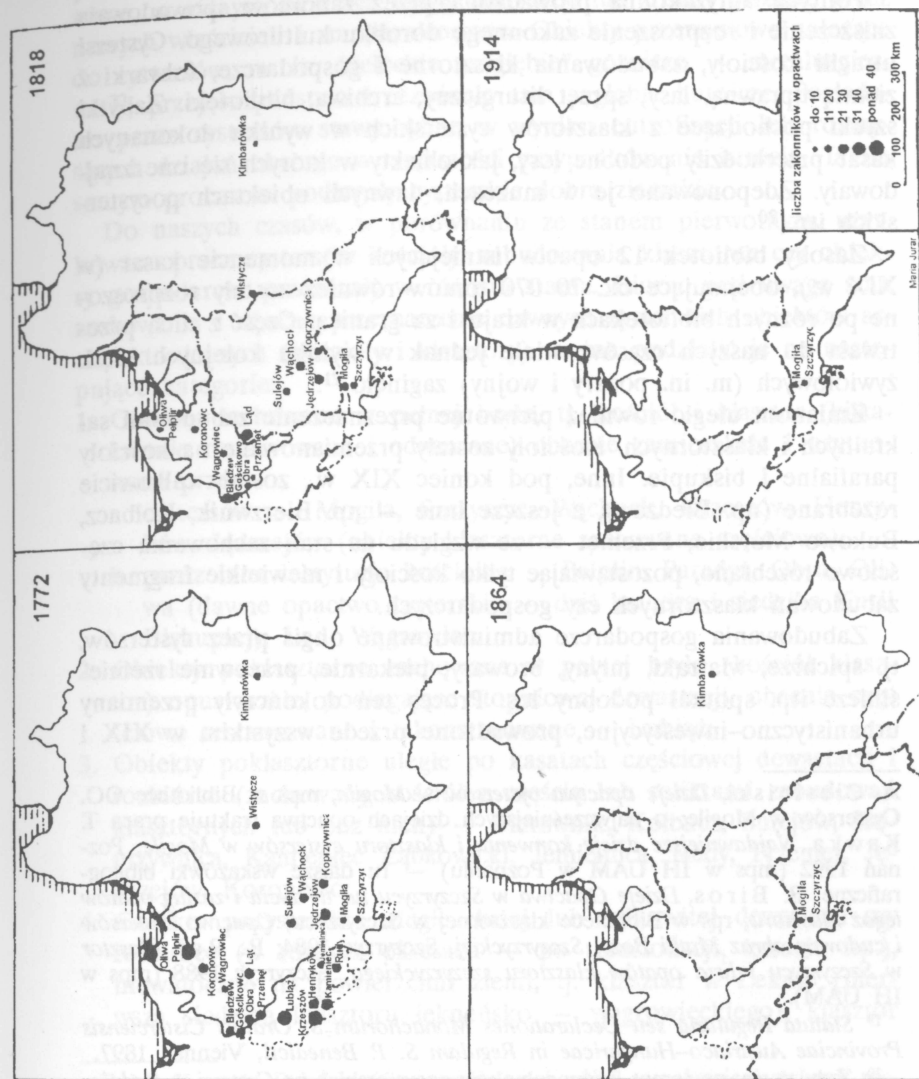
Dekret kasacyjny w Królestwie Polskim (zabór rosyjski) został podpisany 17 kwietnia 1819 r. Ofiarami tego dekretu padły wszystkie domy zakonne, które posiadały większe dobra ziemskie i reprezentowały określoną siłę gospodarczą. Skasowano klasztory w: Jędrzejowie, Łądzie, Sulejowie i Wąchocku. Klasztor w Wistyczach został skasowany w 1832, a w Kimbarówce w 1842 – zakonnicy zamieszkiwali go do 1864 r.¹⁷

Pozostały przy życiu tylko dwa opactwa w zaborze austriackim – Szczyrzyc i Mogiła. Mimo różnych trudności podtrzymywały one tradycje zakonu cystersów na ziemiach polskich. Pod koniec XIX w. włączono je do Kongregacji Austro-Węgierskiej¹⁸. Jej ramy prawne określały *Statuta Pragensia* zatwierdzone przez kard. Fryderyka Schwarzenberga w 1859 r. Po ich rewizji w 1897 r. w Alto-Vadum nazwa-

¹⁶ A. Ciesielski, *Wizytatorzy i komisarze generalni opactw cysterskich w Polsce XIV do XIX w.*, (mps w IH UAM).

¹⁷ Na temat kasat klasztorów polskich, śląskich i pomorskich zob. m. in.: P. P. Gach, *Les suppressions des abbayes cisterciennes en territoire polonais au XIXe siècle*, „Citeaux. Commentarii Cistercienses” 32: 1981 s. 305–320; Tenże, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914*, Lublin, 1984; Tenże, *Kasata zakonów na Śląsku pruskim w latach 1810–1811*, RH 26: 1978 z. 2 s. 233–248; Tenże, *Cystersi i cysterki na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej oraz Śląska w latach 1772–1914*, w: *Historia i kultura cystersów w Polsce*, Poznań 1987 s. 515–543; Tenże, *Popowstaniowa kasata klasztorów w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w 1832 r.*, RH 28: 1980 z. 2; H. Grüger, *Schlesisches Klosterbuch*; O. Biersdorf, *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772–1864. Wybór źródeł*, Wrocław 1960; T. Borowski, *Dekret kasacyjny z 1819 r. i jego wykonanie w stosunku do zakonników diecezji sandomierskiej*, Lublin 1959, (mps w bibliotece KUL); E. Jabłońska-Deptuła, *Przystosowanie i opór. Zakony męskie w królestwie Kongresowym*, Warszawa 1983; J. K. Noryśkiewicz, *Sekularyzacja klasztorów w Wielkopolsce przez rząd pruski*, „Przegląd Teologiczny” t. 6: 1925 s. 249–282; F. Mamuska, *Oliwa. Okruchy z dziejów, zabytki*, Gdańsk 1985; zob. też A. M. Wyrwa, *Cistercian monasteries in Wielkopolska. Historical background and state of research*, „Citeaux. Commentarii Cistercienses” 43: 1992, s. 343–406.

¹⁸ Zob. m. in: *Monografia opactwa cystersów we wsi Mogiła*, opracowanie zbiorowe A. Gorczyński, J. Szujski, Wł. Łuszczkiewicz, H. Seredyński, K. Hoszowski, J. Łepkowski, E. Janota, Kraków 1867;

1. Klasztory cystersów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej (1772–1914). Oprac. P. P. Gach, rys. M. Juran.

no je *Statutami Kongregacji Austro-Węgierskiej*¹⁹. Statuty te obowiązywały w Mogile i Szczyrzycu do 1925 r.

Polityka antyzakonna prowadzona przez zaborców spowodowała zniszczenie i rozproszenie zakonnego dorobku kulturowego. Cystersi utracili kościoły, zabudowania klasztorne i gospodarcze, folwarki z ziemią uprawną, lasy, sprzęt liturgiczny, archiwa, biblioteki. Zabytki sztuki pochodzące z klasztorów cysterskich w wyniku dokonanych kasat przechodziły podobne losy, jak obiekty w których się one znajdowały. Zdeponowano je w muzeach, dawnych obiektach pocysterskich itp.²⁰

Zasoby bibliotek 12 opactw istniejących w momencie kasat (w XIX w.), obejmujące ok. 70 070 tomów również zostały rozproszone po różnych bibliotekach w kraju i za granicą. Część z nich przetrwała do naszych czasów; wiele jednak w wyniku kolejnych klęsk żywiołowych (m. in. pożary i wojny) zaginęło²¹.

Zmianom uległo również pierwotne przeznaczenie zabudowań sakralnych i klasztornych. Kościoły zostały przemianowane na kościoły parafialne i biskupie. Inne, pod koniec XIX w., zostały całkowicie rozebrane (np. Bledzew), a jeszcze inne – np. Bierzwnik, Kołbacz, Bukowo Morskie, Przemęt – ze względu na stan zachowania częściowo rozebrano, pozostawiając tylko kościoły i niewielkie fragmenty zabudowań klasztornych czy gospodarczych.

Zabudowania gospodarcze administrowane ongiś przez cystersów, tj. spichrze, wiatraki, młyny, browary, piekarnie, pracownie rzemieślnicze itp. spotkał podobny los. Proces ten dokończyły przemiany urbanistyczno-inwestycyjne, prowadzone przede wszystkim w XIX i

A. Ciesielski, *Dzieje opactwa cystersów w Mogile*, mps w Bibliotece OO. Cystersów w Mogile; o najwcześniejszych dziejach opactwa traktuje praca T. Kawka, *Najdawniejsze dzieje konwentu i klasztoru cystersów w Mogile*, Poznań 1992 (mps w IH UAM w Poznaniu) – tu dalsze wskazówki bibliograficzne; B. Biros, *Dzieje Opactwa w Szczyrzycu na ile życia i zasług opatów tegoż klasztoru*, rps w Bibliotece klasztornej w Szczyrzycu; *Opactwo cystersów i cudowny obraz Matki Bożej Szczyrzyckiej*, Szczyrzyc 1984; R. Raj, *Klasztor w Szczyrzycu i lista opatów klasztoru szczyrzyckiego*, Szczyrzyc 1988 (mps w IH UAM).

¹⁹ *Statuta Regularia seu Declarationes Monachorum S. Ordinis Cisterciensis Provinciae Austriaco-Hungaricae in Regulam S. P. Benedicti*, Viennae 1897.

²⁰ Zob. m. in. na temat losów zabytków pocysterskich w: *Cystersi w średniowiecznej Polsce. Kultura i sztuka. Katalog wystawy*, Warszawa-Poznań 1991.

²¹ P. P. Gach, *Cystersi i cysterki na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914*, w: *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce*, s. 515–543; pewien wkład cystersi polscy wnieśli też w rozwój szkolnictwa – prowadzili m. in. szkoły klasztorne i kolegia.

XX w. Zmieniono wówczas w większości wypadków ich pierwotne przeznaczenie. Obiekty gospodarcze, drewniane lub kamiennie-drewniane, w różnych okresach uległy destrukcji lub zostały przejęte przez nowych właścicieli i zmodernizowane. Obiekty przemysłowe należące do cystersów, m. in. kieleckie „zagłębie” górniczo – metalurgiczne²², przejęło państwo i rozwinęło tam zagłębie hutnicze. Posiadane przez cystersów stawy rybne w wyniku eutrofizacji lub rozmyślnych działań obecnie w większości przypadków nie istnieją. Takim samym procesom podlegały cysterskie dobra ziemskie.

Do naszych czasów, w porównaniu ze stanem pierwotnym, użytkowane przez cystersów kościoły, zabudowania klasztorne czy obiekty gospodarcze przetrwały w różnym stanie. Biorąc pod uwagę stan zachowania i obecne przeznaczenie dawnych cysterskich obiektów architektonicznych (kościół i klasztor) można podzielić je na następujące kategorie:

1. Obiekty zachowane w pełnej bryle, tj. kościół i klasztor (kilka-krotnie restaurowane i odnawiane) obecnie zamieszkałe i użytkowane przez:
  - a. cystersów – Mogiła, Szczyrzyc, Wąchock, Krzeszów, Henryków, Jędrzejów (obiekty klasztorne zachowane częściowo);
  - b. przez inne instytucje kościelne – Pelplin, Paradyż, Obra, Oliwa (dawne opactwo cysterskie – dziś katedra i siedziba Kurii Biskupiej), Łąd, Wągrowiec.
2. Obiekty poklasztorne zachowane w pełnej bryle (kościół klasztor) opustoszałe, podlegające stopniowej dewastacji, obecnie częściowo restaurowane i rekonstruowane – Lubiąż;
3. Obiekty poklasztorne uległe po kasatach częściowej dewastacji i rozbiórce (zachowany kościół z częścią lub relikiami zabudowań klasztornych lub bez nich) – Bierzwnik, Kołbacz, Sulejów, Koprzywnica, Kamieniec Żąbkowicki, Jemielnica, Rudy, Przemęt, Jędrzejów, Koronowo;
4. Obiekty pocysterskie uległe dużej lub całkowitej dewastacji czy rozbiórce (w różnych okresach – po translokacji, kasacie itp.), niewidoczne na powierzchni ziemi, tj. klasztor w Łeknie (pierwsza siedziba klasztoru łekneńsko – wągrowieckiego), klasztor

²² M. Kęsek, *Działalność cystersów wąchockich w zakresie metalurgii żelaznej w średniowieczu*, w: *Dzieje i technika świętokrzyskiego górnictwa i hutnictwa kruszcowego*, Warszawa 1972 s. 147–155; Z. Wójcik, *Górnictwo i hutnictwo w dobrach cysterskich w Staropolskim Okręgu Przemysłowym*, w: *Z dziejów opactwa cystersów w Wąchocku*, Kielce 1993 s. 63–77 i inne opracowania.

w Bledzewie i jego pierwsza siedziba w Zemsku, pierwsza siedziba klasztoru wieleńsko – przemęckiego w Wieleniu, klasztor w Mironicach i Szpetalu (upadek tegoż w XIV w.).

Pod względem obecnego przeznaczenia można wprowadzić następujący podział:

1. Klasztory cysterskie zamieszkiwane przez zakonników tej obserwancji i funkcjonujące obecnie jako:
  - a. Opactwa – Mogiła (obecnie siedziba Prezesa Kongregacji Polskiej), Szczyrzyc, Wąchock (opactwo od 1964), Jędrzejów (opactwo od 1989);
  - b. przeoraty zwykle – Henryków (od 1945), Oliwa (od 1945), Krzeszów, Kraków–Nowa Huta (Szkłane Domy);
  - c. parafie prowadzone przez zakonników w dawnych klasztorach – Krzeszów, Sulejów (od 1986), Henryków (od 1945);
2. Siedziby wyższych seminariów duchownych:
  - a. Łąd – Wyższe Seminarium Duchowne Zgromadzenia Salezjanów;
  - b. Obra – Wyższe Seminarium Duchowne Zgromadzenia Misyjnego Księża Oblatów;
  - c. Oliwa (dawny klasztor) – katedra, Kuria Biskupia, Seminarium Diecezjalne;
  - d. Paradyż – Wyższe Seminarium Duchowne Diecezji Gorzowskiej;
  - e. Pępłin – Wyższe Seminarium Duchowne afiliowane w 1965 r. do Papieskiego Uniwersytetu Laterańskiego;
3. Domy księży emerytów – Wągrowiec;
4. Parafie katolickie prowadzone przez księży diecezjalnych – Bierzwnik, Bukowo, Jemielnica, Kamieniec Ząbkowicki, Kołbacz, Koprzywnica, Koronowo, Przemęt, Rudy, Wieleń.

Zabudowania gospodarcze, które przetrwały do naszych czasów (pochodzące przeważnie z późnego średniowiecza i okresu nowożytnego – od ok. XV – XIX w.) zachowały się w bardzo złym stanie. Na uwagę zasługują m. in. browary w Szczyrzycu i Bierzwniku, młyn wodny w Oliwie, gotycka stodoła (pierwotnie owczarnia) w Kołbaczu, zabudowania gospodarcze w Krzeszowie, Wąchocku, Sulejowie itp.

Współczesny obraz cystersów w Polsce

Odrodzenie zakonu cystersów w Polsce, po bardzo burzliwym okresie XIX i początkach XX w., nastąpiło dopiero w latach dwudziestych bieżącego stulecia. Po I wojnie światowej funkcjonujące na ob-

szarze II Rzeczypospolitej klasztory cysterskie, w wyniku działań wojennych, znalazły się w bardzo ciężkiej sytuacji gospodarczej i osobowej, szczególnie klasztor w Mogile (w 1917 r. w klasztorze mogińskim żyło 17 zakonników, a w 1925 tylko kilku). Dlatego na prośbę metropolity krakowskiego abpa Adama Sapiehy podjęto próbę odnowy. Za zgodą ówczesnego Generała zakonu Kasjana Haida dzieło to powierzono klasztorowi w Stičnej w Jugosławii (Stična – *Sittich*, dziś w Słowenii, fundowany w latach 1135–6, od 1898 należał do prowincji Mehrerau)²³.

Celem realizacji tego zadania w grudniu 1925 r. przybył z Jugosławii do Mogiły O. Robert Kuhar (przeor) wraz z pięcioma braćmi, tworząc podwaliny pod nowy rozwój zakonu. Od tego czasu klasztory polskie należały do Kongregacji Augiensis (Mehrerau), dawnej Kongregacji Szwajcarsko–Niemieckiej²⁴. Poczynione zabiegi spowodowały ożywienie działalności i wzrost liczebny zakonników. W 1939 r. w obydwu klasztorach żyło 25 ojców (kapłanów) i 10 braci konwersów²⁵.

Powtórne zatrzymanie Służby Bożej oraz straty osobowe w tych klasztorach nastąpiły w wyniku II wojny światowej. Po jej zakończeniu staraniem opata szczyrzyckiego Benedykta Birosa i opata mogińskiego Augustyna Ciesielskiego, podjęto próbę wznowienia życia zakonnego w dawnych opactwach pocysterskich w: Jędrzejowie (1945 – *sui iuris* od 1953), w Oliwie (1945/6), Henrykowie (1947) i w Wąchocku (1951)²⁶. Od tego czasu cystersi żyli w sześciu ośrodkach.

W wyniku ustawy sejmowej z 20 marca 1950 r. posiadane przez Kościół dobra ziemskie, w tym cysterskie, zostały przejęte przez państwo. Zakonowi pozostawiono tylko *miejsca przeznaczone do wykonywania kultu religijnego, jak również budynki mieszkalne, stanowiące*

²³ Na temat opactwa w Stičnej zob. m. in. J. Gregorič, *Cistercijani w Stični*, Stična 1980; J. M. Grebenec, *Gospodarka ustanovitev Stične ali njena dotacija leta 1135*, Stična 1973; M. Mikuž, *Vresta stiških opatov*, Ljubljana 1941; M. Zadnikar, *Kunstführer durch das Kloster Stična*, Stična 1991; tam dalsza literatura.

²⁴ Kongregacja Augiensis, vulgo „de Mehrerau”, olim Helvetico–Germanicae została powołana do życia dekretem Piusa XI z 4 czerwca 1923 r.; cystersi polscy podlegali statutom tej Kongregacji od 1925 do 1954 r.; klasztor w Szczyrzycu pozbawiony po 1794 r. godności opactwa przez zaborcze władze austriackie, w roku 1918 decyzją Rzymu na nowo uzyskuje swoją dawną godność.

²⁵ Zob. na ten temat m. in. H. Leszczyński, *Dzieje Cystersów*, w: *Zakony benedyktyńskie w Polsce. Krótka historia*, Tyniec 1981 s. 79–102.

²⁶ *Tamże*, s. 99.

Współczesne działania cystersów nakierowane są, jak stwierdzono w Deklaracji Kapituły Generalnej Cystersów pt. *O głównych elementach współczesnego życia cysterskiego m. in. na właściwe i owocne kształtowanie życia monastycznego cystersów XX w. ... naśladowanie Chrystusa według możliwości dzisiejszego człowieka i służenie ludziom w miłości*³¹. Odnowa zakonu ma polegać na odnowieniu rzeczywistego kształtu życia cysterskiego, tak aby była ona *naturalną ciągłością i jakoby organicznym rozwojem tradycji monastycznej i cysterskiej przez wieki... Nie chcemy jednak, mówi się w niej, ażeby te tradycje ograniczały lub przeszkadzały w rozwiązywaniu dzisiejszych problemów, o których ze względu na gruntownie zmienione warunki życia dawne pokolenia niewiele albo zgoła nic nie mogły wiedzieć... Historia ma być dla nas mistrzynią życia, ale nie panią, winna napominać i inspirować, ale nigdy nie przeszkadzać... Tradycji nie należy bowiem pojmować w pierwszym rzędzie jako rzeczy przeszłej, lecz jako rzecz żywą i aktualną, która dynamicznie dąży ku przeszłości i domaga się nowego urzeczywistnienia odpowiadającego nowym warunkom*³².

Zadania te generalnie sprowadzają się m. in. do: 1. odnowy teologicznej, 2. dobrze rozumianego personalizmu, 3. odnowy życia wspólnego, 4. nowej oceny «rzeczy stworzonych, pracy i postępu ludzkiego», 5. działań ekumenicznych i misyjnych, gdzie cystersi mają być «seminariami ku zbawieniu ludu chrześcijańskiego»³³.

W ramach Kongregacji Polskiej istnieją obecnie (dane z końca 1992 r.) cztery opactwa i trzy przeoraty zwykłe. Opactwo w Mogile będące jednocześnie siedzibą Prezesa Kongregacji na koniec 1992 r. liczyło 40 zakonników (w tej liczbie 29 ojców-kapłanów, 7 kleryków, 3 braci i 1 nowicjusz); opactwo w Wąchocku 33 zakonników (w tym 26 ojców-kapłanów, 1 kleryk, 5 braci, 1 oblat); opactwo w Szczyrzycu 37 zakonników (w tym 22 ojców-kapłanów, 10 kleryków, 3 braci, 2 nowicjuszy); opactwo w Jędrzejowie (erygowane w 1989 r.) 22 zakonników (w tym 14 ojców-kapłanów, 5 kleryków, 3 braci). Łącznie Kongregacja Polska Cystersów liczy 132 zakonników³⁴. W po-

³¹ Deklaracja Kapituły Generalnej Zakonu Cystersów. *O głównych elementach współczesnego życia zakonnego* (ogłoszona w latach 1968 i 1969), Kraków-Mogiła 1989 (uwiarygodniony maszynopis w języku polskim), s. 6, Roz. III p. 11.

³² Deklaracja Kapituły Generalnej Zakonu Cystersów, s. 4 i 8-9 p. d.

³³ Tamże, Roz. III, s. 16-20.

³⁴ Dane na dzień 31 grudnia 1992 r. podane przez Prezesa Polskiej Kongregacji Cystersów. Dziękuję Ojcu Opatowi dr Jackowi Stożkowi za udostępnienie danych.

3. Opactwa i przeoraty cysterskie w Polsce (stan z końca 1992 r.) na tle sieci klasztorów w Polsce powstałych do końca XIV w. Oprac. A. M. Wyrwa, rys. M. Michalski.

równaniu do poprzednich lat zauważalny jest pewien wzrost. W roku 1976 zakon liczył 108, a w 1989 r. 121 zakonników.

Dynamikę stanu liczebnego cystersów na ziemiach polskich w ujęciu historycznym (od XII–XVI w. dane szacunkowe, od XVI–XIX według źródeł) i danych współczesnych prezentuje ryc. 5.

Aktualnie cystersi polscy skupiają swoją działalność przede wszystkim na prowadzeniu duszpasterstwa, misji, rekolekcji, opiece nad chorymi w szpitalach, nauce religii w szkołach itp. Cystersi mogińscy na bazie dawnych tradycji utworzyli w 1992 r. własne Liceum Ogólnokształcące – kolegium. Działalność duszpasterska prowadzona jest przez poszczególne opactwa w następujących placówkach: 1. Opactwo w Mogile prowadzi ją w: a. Domu zależnym, (przeorat zwykły) – na Osiedlu Szklane Domy w Nowej Hucie, w wybudowanym przez siebie kościele. Parafię obsługuje 10 ojców; b. Parafii w Trybszu (na Spiszu) – 2 ojców; c. Rektoracie w Czarnej Górze (na Spiszu) – 1 ojciec. 2. Opactwo w Wąchocku obsługuje: a. Parafię w Krzeszowie – 3 ojców i 1 brat; b. Parafię w Sulejowie – 2 ojców i 1 brat. 3. Opactwo w Szczyrzycu ma swoje placówki w: a. Jodłowniku – parafia przejęta pod koniec XIX w. obsługiwana przez 2 ojców; b. Oliwie – przeorat i parafia (w dawnym kościele poewangelickim, obecnie klasztor cysterski p.w. Królowej Korony Polskiej; na południe od dawnego klasztoru) – obsługiwana przez 4 ojców i 1 brata; c. Henrykowie – przeorat i parafia – 4 ojców³⁵.

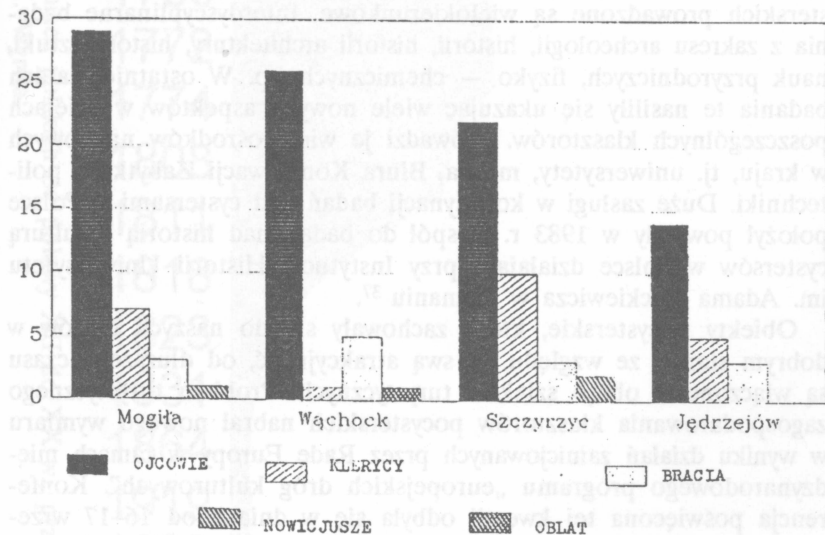
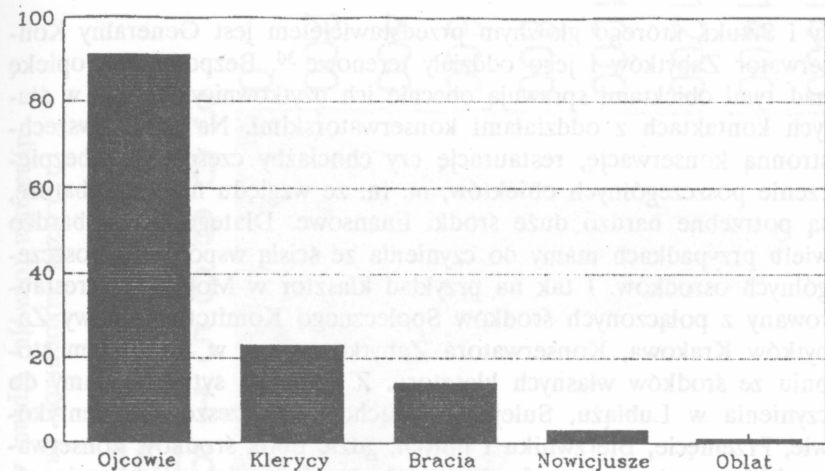
Opactwo jędrzejowskie od 1945 r. pełni posługi duszpasterskie w miejscu swojej lokacji i najbliższej okolicy.

Działalność gospodarcza została obecnie ograniczona do prowadzenia małych ogrodów, sadów i gospodarstw przyklasztornych (m. in. hodowla drobiu, w niewielkiej ilości trzody chlewnej, pszczoł itp.) oraz przyklasztornych kiosków w pamiętkami. Dochody stąd płynące przeznaczone są na potrzeby wewnętrzne klasztorów i Kongregacji. Oprócz tego część dochodów pochodzi z ofiar wiernych i rent zakonników.

Opieka nad zachowanym patrimonium cysterskim

Obiekty pocysterskie i klasztory zamieszkiwane obecnie przez cystersów, niezależnie od stanu zachowania, ze względu na swą wartość historyczną, naukową i artystyczną zostały uznane za dobra kultury narodowej. Znajdują się pod stałym nadzorem Ministra Kultu-

³⁵ Tamże.

4. Stan liczebny zakonników cysterskich w Polsce według danych z dnia 31 grudnia 1992 r. A. Według kategorii zakonnych; B. W poszczególnych opactwach. Oprac. A. M. Wyrwa.

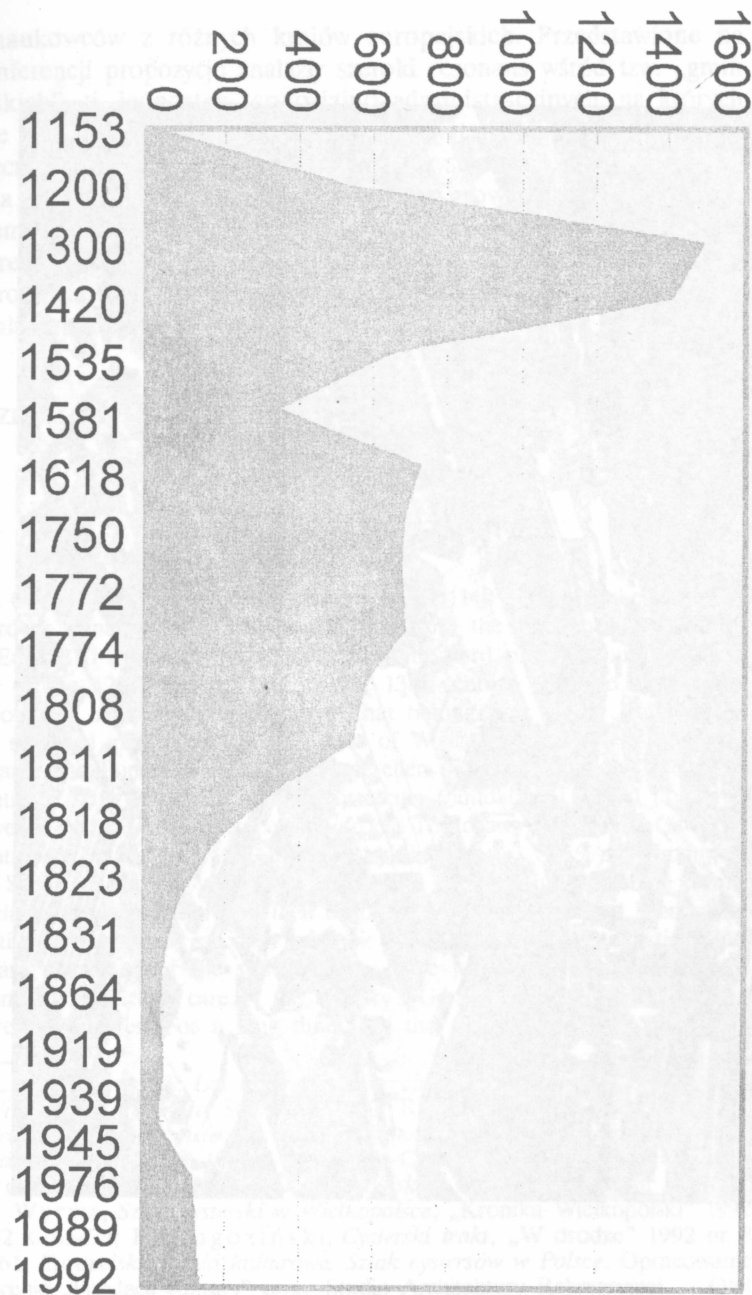
ry i Sztuki, którego głównym przedstawicielem jest Generalny Konserwator Zabytków i jego oddziały terenowe³⁶. Bezpośrednią opiekę nad tymi obiektami sprawują obecnie ich użytkownicy, będący w stałych kontaktach z oddziałami konserwatorskimi. Na pełną, wszechstronną konserwację, restaurację czy chociażby częściowe zabezpieczenie poszczególnych obiektów, m. in. ze względu na ich kubaturę, są potrzebne bardzo duże środki finansowe. Dlatego też w bardzo wielu przypadkach mamy do czynienia ze ścisłą współpracą poszczególnych ośrodków. I tak na przykład klasztor w Mogile jest restaurowany z połączonych środków Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa, Konserwatora Zabytków, oraz w niewielkim stopniu ze środków własnych klasztoru. Z podobną sytuacją mamy do czynienia w Lubiążu, Sulejowie, Wąchocku, Krzeszowie, Henrykowie, Przemęcie, Bierzwniku i innych, gdzie obok środków konserwatorskich angażowane są fundusze z budżetów gmin, miast, regionalnych towarzystw kulturalnych itp. Nad większością obiektów pocysterskich prowadzone są wielokierunkowe, interdyscyplinarne badania z zakresu archeologii, historii, historii architektury, historii sztuki, nauk przyrodniczych, fizyko – chemicznych itp. W ostatnich latach badania te nasiliły się ukazując wiele nowych aspektów w dziejach poszczególnych klasztorów. Prowadzi je wiele ośrodków naukowych w kraju, tj. uniwersytety, muzea, Biura Konserwacji Zabytków, politechniki. Duże zasługi w koordynacji badań nad cystersami w Polsce położył powstały w 1983 r. Zespół do badań nad historią i kulturą cystersów w Polsce działający przy Instytucie Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu³⁷.

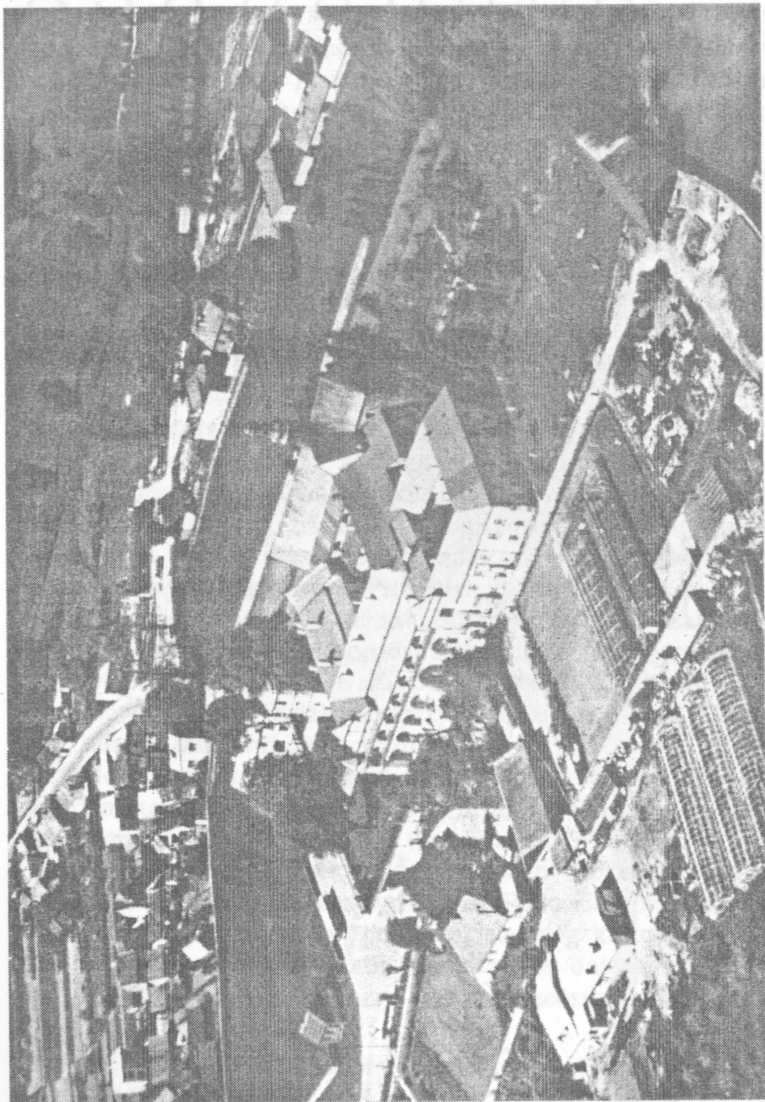
Obiekty pocysterskie, które zachowały się do naszych czasów w dobrym stanie, ze względu na swą atrakcyjność, od dłuższego czasu są włączone w obręb szlaków turystycznych. Problem turystycznego zagospodarowania klasztorów pocysterskich nabrał nowego wymiaru w wyniku działań zainicjowanych przez Radę Europy w ramach międzynarodowego programu „europejskich dróg kulturowych”. Konferencja poświęcona tej kwestii odbyła się w dniach od 16–17 września 1990 r. w Krakowie przy udziale przedstawicieli Rady Europy

³⁶ Szersze informacje i podstawy prawne o ochronie zabytków w Polsce zob. m. in.: „Dziennik Ustaw” z 1962 r. Nr 10 – Ustawa o ochronie dóbr kultury i o muzeach z dnia 15 lutego 1962 r. z późniejszymi zmianami; „Wiadomości Konserwatorskie” 1990 nr 3 s. 19–30; „Kurier Konserwatorski” 1991 nr 2 s. 2–14.

³⁷ A. M. Wyrwa, *Research Team on the History and Culture of Cistercian Monasteries in Poland*, „Citeaux. Commentarii Cistercienses” (w druku).

5. Liczba zakonników na ziemiach polskich od połowy XII do XX w., przybliżona dynamika rozwoju. Oprac. A. M. Wyrwa.

6. Zdjęcie lotnicze opactwa w Wąchocku. Fot. W. Stępień (ze zbiorów Zespołu cysterskiego IH UAM w Poznaniu).

oraz naukowców z różnych krajów europejskich. Przedstawione na tej konferencji propozycje znalazły szeroki rezonans wśród tzw. „gmin cysterskich”, tj. jednostek terytorialno-administracyjnych, na których terenie znajdują się obecnie klasztory pocysterskie. Przygotowywane są obecnie plany zagospodarowania tras turystycznych i samych obiektów na przyjęcie zwiedzających. Prace te prowadzone są pod kierunkiem Ministerstwa Kultury i Sztuki, Fundację Kultury oraz przez zainteresowane ośrodki. Przygotowywane są plany turystyczne zagospodarowania klasztorów pocysterskich w Wielkopolsce. Analogiczne działania prowadzone są w Małopolsce, na Pomorzu oraz na Śląsku ³⁸.

ANDRZEJ M. WYRWA

**THE CISTERCIAN PATRIMONY IN POLAND
AND ITS PRESERVATION
Summary**

The Cistercian monks came to Poland between 1140 and 1153, the heyday of the Order's dynamic development. At that time the Church was ruled by Pope Eugen III and his spiritual master St. Bernard of Clairvaux. From the middle of the 12th until the end of the 13th century 26 male monasteries were founded in places and territories that belong now to the Polish State. Evenly scattered in the historical provinces of Wielkopolska, Małopolska, Silesia, Pomerania and Pomorze Gdańskie (Pomerellen, West Prussia), the twenty-six convents (c. 3.5% of all the existing Cistercian foundations) placed Poland in the seventh position in this respect in Europe. The country with most Cistercian convents was France (c. 27%), followed by England (c. 13.5%), Germany (c. 10%), Spain (c. 8%), Italy (c. 5%) and Ireland (c. 4%). In Poland the former Cistercian abbeys, irrespective of their condition, have been declared Monuments of National Culture on account of their unique historic and artistic value. They are placed under the super-vision of the Ministry of Culture and the Arts and the particular care of the country's General Conservationist and his local representatives. For a long time now the Cistercian abbeys have been

³⁸ A. D'Haenens, *Les itinéraires cisterciens. De la mise en oeuvre d'un type d'itinérance culturelle*, Strasburg 1990; R. Przybyszewska-Gudelis, *Proposition for a cistercian rote in Poland within a background of brief information about trails in Poland*, Bydgoszcz-Cracovie 1990 (mps w IH UAM); T. Rycerski, *Szlakiem cystersów przez Polskę*, „Gościńiec” 1991 nr 4 s. 6-8; A. M. Wyrwa, *Szlak cysterski w Wielkopolsce*, „Kronika Wielkopolski” 1992 nr 3/62 s. 65-74; K. Rogoziński, *Cysterski trakt*, „W drodze” 1992 nr 8 s. 55-61; *Europejskie szlaki kulturowe. Szlak cystersów w Polsce*. Opracowanie na zlecenie „Fundacji Kultury” przez Studio Architektury Rekreacyjnej — Olaf Chmielewski, Warszawa 1992 (mps w: Fundacja Kultury, Warszawa).

included in a number of recommended tourist routes. The problem of effective tourist promotion of the Cistercian heritage acquired a new topicality when the Council of Europe launched the programme „European Cultural Routes”. Its authors make it clear that the Cistercian convents in Poland are an indispensable part of the project as in their glorious past they were part of the broad processes of historical and cultural change that spanned Western and Eastern Europe. It is highly significant that the Council of Europe seeks to further the cause of European integration by re-awakening general interest in the contribution of the Cistercian Order to the legacy of our civilization.

Translated by Andrzej Branny